Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

"મૌનથી મુક્તિ: ભારતીય સાહિત્યમાં નારી ચેતનાનો હુંકાર"

ડૉ. ખુશ્બુ કે.ચૌધરી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ઈતિહાસ વિભાગ

એમ.એ પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ પાલનપુર.

પ્રસ્તાવના : "સાહિત્ય એ માત્ર કલ્પના નથી, પણ જે-તે સમયના ઈતિહાસની ક્રૂર અને સજીવ વાસ્તવિકતાનો દસ્તાવેજ છે. ભારતીય ઈતિહાસ અને સાહિત્યના પાનાઓ જ્યારે સાથે ઉથલાવીએ છીએ, ત્યારે એક વિરોધાભાસી સત્ય સામે આવે છે. ઈતિહાસે સ્ત્રીને સામાજિક નિયમોની 'બેડીઓ'માં જકડી રાખી, જ્યારે સાહિત્યે તેને 'આદર્શ'ના આભૂષણો પહેરાવીને પૂજનીય બનાવી દીધી.

વૈદિક કાળના ઈતિહાસમાં ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવી વિદુષીઓના શાસ્ત્રાર્થનો ગુંજારવ હતો, પરંતુ સ્મૃતિગ્રંથોના સમયમાં 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમ અર્હતિ' (સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક નથી) જેવા ઐતિહાસિક ફરમાનોએ સાહિત્યમાં પણ સ્ત્રીને માત્ર પિતા કે પતિના આશ્રિત તરીકે ચીતરી દીધી. રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોએ સમાજને સીતા અને સાવિત્રી જેવી 'ત્યાગની મૂર્તિઓ' આપી, જે સદીઓ સુધી ભારતીય નારી માટે જીવન જીવવાનો એકમાત્ર માપદંડ બની રહી.

પરંતુ, મધ્યકાલીન ઈતિહાસમાં જ્યારે મુઘલકાળ અને સામંતશાહીના પડદા પ્રથા જેવા રિવાજો સ્ત્રીનો શ્વાસ રૂંધી રહ્યા હતા, ત્યારે સાહિત્યમાં મીરાં અને અક્ક મહાદેવી જેવી વીરાંગનાઓએ ભક્તિને બળવો બનાવીને પ્રસ્થાપિત સત્તા સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. આઝાદીના જંગમાં ગાંધીજીના હાકે ઈતિહાસ બદલ્યો, તો સાહિત્યમાં ગોવર્ધનરામ અને શરદચંદ્રની કલમે સ્ત્રીના મનની વેદનાને વાચા આપી.

આજે, જ્યારે ઈતિહાસમાં સ્ત્રી રાષ્ટ્રપતિ પદ સુધી પહોંચી છે, ત્યારે આધુનિક સાહિત્ય પણ તેને રસોડા કે શયનખંડની બહાર કાઢીને એક 'સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ' તરીકે મૂલવી રહ્યું છે. પ્રસ્તુત લેખ

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

એ માત્ર સાહિત્યિક પાત્રોની ચર્ચા નથી, પરંતુ ઈતિહાસના કાળમીંઢ પથ્થરો તોડીને પોતાની નવી ઓળખ ઊભી કરનારી ભારતીય નારીની સંઘર્ષયાત્રા છે."

 પ્રાચીન યુગ: બૌદ્ધિકતા અને બંધનો વચ્ચેનું દ્વંદ્વ

ભારતીય સાહિત્યનો આરંભ વેદો અને ઉપનિષદોથી થાય છે. આ સમયગાળો સ્ત્રીઓ માટે મિશ્રિત રહ્યો.

• વિદુષીઓનું યોગદાન: વૈદિક કાળમાં ગાર્ગી, મૈત્રેયી અને લોપામુદ્રા જેવી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેઓ ઋષિઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતી હતી. આ દર્શાવે છે કે તે સમયે સ્ત્રી માત્ર ઘરની શોભા નહોતી, પણ બૌદ્ધિક રીતે સક્ષમ હતી.

• થેરીગાથા (બૌદ્ધ સાહિત્ય): આ ખૂબ મહત્વનો, પણ ઓછો ચર્ચાયેલો મુદ્દો છે. ગૌતમ બુદ્ધના સંઘમાં જોડાયેલી સાધ્વીઓએ રચેલી કવિતાઓ એટલે 'થેરીગાથા'. આ ભારતનું કદાચ સૌથી જૂનું 'સ્ત્રી સાહિત્ય' છે, જેમાં સ્ત્રીઓએ સંસારના દુઃખો અને સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્તિનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે.

• સ્મૃતિગ્રંથોનો પ્રભાવ: સમય જતાં 'મનુસ્મૃતિ' જેવા ગ્રંથો આવ્યા, જેમાં 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમ અર્હતિ' (સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક નથી) જેવા નિયમો બન્યા. સાહિત્યમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સંકોચાયું અને તેને માત્ર પિતા કે પતિને આધીન દર્શાવવાની શરૂઆત થઈ.

 મહાકાવ્યોનો યુગ: આદર્શવાદ અને પ્રશ્નો

રામાયણ અને મહાભારત ભારતીય સાહિત્યના આધારસ્તંભ છે. અહીં બે ભિન્ન પ્રકારની નારી ચેતના જોવા મળે છે:

• સીતા (ત્યાગની મૂર્તિ): સીતાનું પાત્ર સહનશીલતા, પતિવ્રતા ધર્મ અને મૂક વેદનાનું પ્રતીક બન્યું. સદીઓ સુધી ભારતીય સ્ત્રીઓને 'સીતા જેવા' બનવાની શીખ આપવામાં આવી.

• દ્રૌપદી (પ્રથમ વિદ્રોહ): બીજી તરફ, દ્રૌપદી અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવનારી પ્રથમ નારી હતી. ભરી સભામાં પૂછાયેલા તેના પ્રશ્નો પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થા સામેનો મોટો પડકાર હતા.

દ્રૌપદીનું પાત્ર સાબિત કરે છે કે સ્ત્રી અપમાન સહન કરવાને બદલે પ્રશ્ન પૂછવાની હિંમત પણ ધરાવે છે.

 મધ્યકાલીન ભક્તિ યુગ: ભક્તિ દ્વારા સામાજિક મુક્તિ

જ્યારે સમાજમાં પડદા પ્રથા અને બાળલગ્ન જેવા કુરિવાજો ચરમસીમાએ હતા, ત્યારે સાહિત્યમાં ભક્તિ આંદોલને સ્ત્રીઓને એક નવો માર્ગ આપ્યો.

 મીરાંબાઈ: મેવાડના રાજમહેલના સુખ છોડીને મીરાંએ કૃષ્ણભક્તિના માર્ગે સમાજની પરવા કર્યા વિના પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી.

 અક્ક મહાદેવી અને લલ્લેશ્વરી: આ સંત કવિયત્રીઓએ પોતાના વચનો અને કવિતાઓ દ્વારા પુરુષપ્રધાન સમાજને પડકાર્યો. તેમના માટે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એ સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્તિનું માધ્યમ બન્યું. દક્ષિણ ભારતમાં આ સંત કવિયત્રીઓએ ઈશ્વરને પતિ માનીને સાંસારિક પુરુષોના વર્ચસ્વને નકારી કાઢ્યું. અક્ક મહાદેવીએ તો વસ્ત્રોનો પણ ત્યાગ કરી શરીરના મોહ સામે બળવો કર્યો હતો.

 સુધારક યુગ (૧૯મી સદી): કરુણા અને સહાનુભૂતિ

અંગ્રેજોના આગમન અને શિક્ષણના પ્રસાર સાથે સાહિત્યમાં સ્ત્રી સુધારણાનો યુગ શરૂ થયો. જોકે, આ સમયે સ્ત્રી વિશે લખનારા મોટે ભાગે પુરુષ લેખકો હતા.

- સામાજિક કુરિવાજોનો વિરોધ: સાહિત્યમાં સતી પ્રથા, વિધવા વિવાહ અને સ્ત્રી શિક્ષણના મુદ્દાઓ મુખ્ય બન્યા.

- ગુજરાતી સાહિત્યનું ઉદાહરણ: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની મહાનવલ **'સરસ્વતીચંદ્ર'**માં કુમુદ અને કુસુમ જેવા પાત્રો દ્વારા સ્ત્રીની મનોદશા અને શિક્ષણની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાર્તાઓમાં પણ સ્ત્રીના ગૂંગળાયેલા વ્યક્તિત્વને વાચા મળી.

 આધુનિક યુગ: 'સ્વ'ની શોધ અને અસ્તિત્વનો હુંકાર

આઝાદી પછી અને ખાસ કરીને ૧૯૭૦ પછીના સાહિત્યમાં ક્રાંતિકારી બદલાવ આવ્યો. હવે સ્ત્રી લેખિકાઓએ કલમ ઉપાડી અને સ્ત્રીને 'વસ્તુ' મટીને 'વ્યક્તિ' તરીકે રજૂ કરી.

• નારીવાદ (Feminism): સાહિત્યમાં હવે સ્ત્રીના શરીર, જાતીયતા (Sexuality), સપનાઓ અને કારકિર્દીની મુક્ત ચર્ચાઓ થવા લાગી.

• મહાશ્વેતા દેવી (બંગાળી): તેમણે 'દ્રૌપદી' (ટૂંકી વાર્તા) માં એક આદિવાસી મહિલાની વાત કરી જે પોલીસ કસ્ટડીમાં બળાત્કારનો ભોગ બને છે, પણ કપડાં પહેરવાનો ઇનકાર કરીને સત્તાને પડકાર ફેંકે છે. આ દયાની પાત્ર નથી, પણ ડર વગરની રણચંડી છે.

• બામા (તમિલ): તમિલ લેખિકા બામાએ પોતાની આત્મકથા 'કરૂક્કુ' માં દલિત સ્ત્રી તરીકેના બેવડા શોષણ (જાતિ અને લિંગ) ની વાત કરી છે.

• દલિત અને આદિવાસી સાહિત્ય: મહાશ્વેતા દેવી અને બામા જેવી લેખિકાઓએ હાંસિયામાં ધકેલાયેલી સ્ત્રીઓના શોષણ અને સંઘર્ષને સાહિત્યમાં ઉજાગર કર્યો.

વિશેષ ઉદાહરણો: કલમ જ્યારે મશાલ બની

ભારતીય સાહિત્યમાં કેટલીક લેખિકાઓ અને તેમની કૃતિઓએ સ્ત્રી ચેતનાને એટલી પ્રબળ રીતે રજૂ કરી છે કે જેનાથી સામાજિક માનસિકતા હચમચી ઉઠી. અહીં તેવા જ કેટલાક જ્વલંત ઉદાહરણો છે:

• ઇસ્મત ચુગતાઈ (ઉર્દૂ સાહિત્ય) - 'લિહાફ': ૧૯૪૦ના દાયકામાં જ્યારે સ્ત્રીઓને મોટા અવાજે બોલવાની પણ મનાઈ હતી, ત્યારે ઇસ્મત ચુગતાઈએ 'લિહાફ' જેવી વાર્તા લખીને સ્ત્રીની દબાયેલી જાતીયતા (Suppressed Sexuality) અને બંધ દરવાજા પાછળના રહસ્યોને ખુલ્લા પાડ્યા. તેમણે સાબિત કર્યું કે સ્ત્રીની કલમ હવે શરમ અનુભવશે નહીં, પણ સત્ય બોલશે.

• અમૃતા પ્રીતમ (પંજાબી સાહિત્ય) - 'પિંજર': ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાની કરૂણતા વર્ણવતી નવલકથા **'પિંજર'**માં અમૃતા પ્રીતમે 'પૂરો'નું અમર પાત્ર સર્જ્યું. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીનું અપહરણ થાય ત્યારે સમાજ તેને અપવિત્ર ગણીને તરછોડી દેતો હતો, ત્યારે અમૃતાએ પૂરો

દ્વારા પ્રશ્ન પૂછ્યો કે સ્ત્રીનું શરીર શું માત્ર કોઈની જાગીર છે? 'પિંજર' એ સ્ત્રીના અસ્તિત્વ અને સ્વીકારની લડાઈ છે.

• મહાદેવી વર્મા (હિન્દી સાહિત્ય) - 'શૃંખલા કી કડિયાં': આધુનિક મીરાં તરીકે ઓળખાતા મહાદેવી વર્માએ પોતાના નિબંધોમાં ભારતીય નારીની ગુલામીની સાંકળો (શૃંખલા)નું પૃથક્કરણ કર્યું. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે સ્ત્રી જ્યાં સુધી આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર નહીં થાય, ત્યાં સુધી તેની સામાજિક મુક્તિ અશક્ય છે.

• કૃષ્ણા સોબતી (હિન્દી સાહિત્ય) - 'મિત્રો મરજાની': પરંપરાગત ભારતીય વહુની છબી તોડતી કૃતિ એટલે 'મિત્રો મરજાની'. આ નવલકથાની નાયિકા 'મિત્રો' પોતાની શારીરિક ઈચ્છાઓ અને પોતાની મરજી વિશે બેધડક બોલે છે. તે કોઈ આદર્શ દેવી નથી, પણ હાડ-માંસની બનેલી જીવંત સ્ત્રી છે જે પોતાના સુખની માંગણી કરે છે.

સમકાલીન સાહિત્ય: આજની 'અનપોલોજેટિક' (નિઃશંકપણે) નારી

આજનો યુગ એટલે 'મિલેનિયલ' અને 'ડિજિટલ' યુગ.

• આજની નવલકથાઓમાં સ્ત્રી 'લિવ-ઈન રિલેશનશિપ'માં રહે છે, 'સિંગલ મધર' બનવાનું પસંદ કરે છે, અને કોર્પોરેટ જગતમાં બોસ બનીને ફરે છે.

• ગુજરાતીમાં કાજલ ઓઝા વૈદ્ય અને વર્ષા અડાલજા જેવા લેખકોએ દ્રૌપદી કે સીતાના પુનર્મૂલ્યાંકન દ્વારા આજની સ્ત્રીને પોતાના નિર્ણયો લેતી દર્શાવી છે. હવે સ્ત્રી છૂટાછેડા લેતા અચકાતી નથી અને પ્રેમમાં નિષ્ફળ જાય તો ભાંગી પડતી નથી.

'સતી-સાવિત્રી'ની પરંપરાનુંમહત્વાકાંક્ષા (Ambition) એ 'ખરાબ' શબ્દ નથી

પહેલાંના સાહિત્યમાં જે સ્ત્રી વધુ પડતી મહત્વાકાંક્ષી હોય તેને ઘણીવાર 'નેગેટિવ' કે 'સ્વાર્થી' બતાવવામાં આવતી (જેમ કે ઘર તોડનારી).

• આજનો બદલાવ: સમકાલીન લેખકો દર્શાવે છે કે સ્ત્રી માટે તેનું કરિયર, તેનો પગાર અને તેની પ્રગતિ પણ એટલા જ મહત્વના છે જેટલા પુરુષ માટે છે. તે પોતાના પ્રમોશન માટે શહેર કે દેશ છોડતા અચકાતી નથી.

• ડાયલોગ: "હું મારું ઘર સંભાળીશ, પણ મારા સપનાઓની કિંમત પર નહીં." - આ આજની નાયિકાનો સૂર છે.

 દેહ અને જાતીયતા (Body & Sexuality)

આ સૌથી ક્રાંતિકારી પાસું છે. વર્ષો સુધી સાહિત્યમાં સ્ત્રીની જાતીય ઈચ્છાઓ પર પડદો રાખવામાં આવ્યો હતો.

• શરીર પર અધિકાર: કૃષ્ણા સોબતીથી લઈને આજના યુવા લેખકો સુધી, હવે સ્ત્રી પાત્રો પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓ વિશે ખુલીને વાત કરે છે.

• NO means NO: પિંક જેવી ફિલ્મો અને આધુનિક નાટકો/વાર્તાઓમાં 'સંમતિ' (Consent) નો મુદ્દો કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો છે. સ્ત્રી સ્પષ્ટ કહે છે કે મારું શરીર મારી માલિકીનું છે.

 પૌરાણિક પાત્રોનું પુનર્મૂલ્યાંકન (Mythological Retellings)

આજનું સાહિત્ય જૂની વાર્તાઓ ફરીથી લખી રહ્યું છે, પણ 'સ્ત્રીના દ્રષ્ટિકોણ'થી. આ પાત્રો હવે પ્રશ્નો પૂછે છે.

• ચિત્રા બેનર્જી દિવાકરુણી ('The Palace of Illusions'): આ મહાભારત છે, પણ દ્રૌપદીની નજરે. તેમાં દ્રૌપદી અર્જુન માટે નહીં, પણ કર્ણ પ્રત્યેના તેના આકર્ષણ વિશે વાત કરતા અચકાતી નથી. આ એક 'અનપોલોજેટિક' સ્વીકાર છે.

• કવિતા કેન ('Sita's Sister'): અહીં રામ-સીતાની નહીં, પણ લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલાની વાત છે, જેણે ૧૪ વર્ષ એકલા વિતાવ્યા. તે ત્યાગની મૂર્તિ નથી, પણ પોતાના અધિકાર માંગતી નારી છે.

 મેન્ટલ હેલ્થ અને 'સ્વ' (Self-Love)

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

• આજની વાર્તાઓમાં નાયિકા ડિપ્રેશન, એન્ઝાઈટી કે એકલતા વિશે વાત કરતાં શરમાતી નથી. તે સ્વીકારે છે કે "હું થાકી ગઈ છું, મારે બ્રેક જોઈએ છે."

• તે આખા પરિવારને ખુશ રાખવાનો બોજ ફગાવી દઈને, પહેલા પોતાની ખુશી શોધે છે. આને સાહિત્ય હવે 'સ્વાર્થ' નહીં પણ 'સ્વ-પ્રેમ' (Self-Love) કહે છે.

 નિષ્કર્ષ: ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ હવે કોઈ એક વ્યાખ્યામાં બાંધી શકાય તેમ નથી. તે વેદોની ઋચા છે, તે મીરાંનો એકતારો છે, તે દ્રૌપદીનો ક્રોધ છે અને તે કમલા દાસની બેબાક કલમ છે. આ સફર 'મૌન' થી શરૂ થઈ હતી, 'વિતર્ક' સુધી પહોંચી અને આજે 'અસ્તિત્વના હુંકાર' માં પરિવર્તિત થઈ છે. હવે સાહિત્યમાં સ્ત્રી કોઈ પુરુષની કલ્પનાની મોહતાજ નથી; તે પોતાની કથાની નાયિકા પણ પોતે છે અને લેખિકા પણ પોતે છે.

 સંદર્ભ સૂચિ (References)

 Tharu, Susie and Lalita, K. Women Writing in India: 600 B.C. to the Present (Vol. 1 & 2). New York: The Feminist Press.

 ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ. સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧-૪). મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., ૧૮૮૭-૧૯૦૧.

 કાપડિયા, કુંદનિકા. સાત પગલાં આકાશમાં. અમદાવાદ: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૮૪.

 મહેતા, ઈલા આરબ. બત્રીસ પૂતળીની વેદના. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની.

 વૈદ્ય, કાજલ ઓઝા. દ્રૌપદી. અમદાવાદ: નવભારત સાહિત્ય મંદિર.

 પ્રીતમ, અમૃતા. પિંજર. (પંજાબી સાહિત્ય - ભારત વિભાજન અને સ્ત્રી).

 દિવાકરુણી, ચિત્રા બેનર્જી. The Palace of Illusions

 ઈલા આરબ મહેતાબત્રીસ પૂતળીની વેદના આર. આર. શેઠની કંપની ૧૯૮૨